

БІХЕВІОРИЗМ ДЖ. УОТСОНА ЯК ПІДГРУНТЯ РОЗВИТКУ ПЕДОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу основних ідей біхевіористичної психології, що мала вплив на становлення педології. Особлива увага приділяється характеристиці наукових поглядів одного із провідних представників біхевіоризму Дж. Уотсона.

Т. В. Янченко Біхевіоризм Дж. Уотсона как основа развития педологии

Статья посвящена анализу основных идей бихевиористической психологии, которая имела влияние на становление педологии. Особое внимание обращается на характеристику научных взглядов одного из ведущих представителей бихевиоризма Дж. Уотсона.

T. V. Yanchenko Behaviourism by J. Watson as the basis of pedology's developing

The article is devoted to the basic ideas of behaviour psychology, which had influence on the formation of pedology. Particular attention is drawn to the characterization of scientific views of one of the leading representatives of Behaviourism by J. Watson.

Key words: psychology, behaviour, behaviourism, child, pedology.

Специфіка функціонування сучасного українського суспільства вимагає удосконалення системи освіти та виховання дітей з урахуванням особистісно-орієнтованих технологій, спрямованих на розвиток індивідуальності, творчих та інтелектуальних здібностей, забезпечення прав і потреб підростаючого покоління. Такі вимоги стосовно навчання та виховання дітей у свій час були висунуті й педологією. А відтак дослідження витоків та основних засад розвитку педології є актуальною проблемою сучасної історико-педагогічної науки. До витоків становлення педології як наукової галузі слід віднести й біхевіоризм або психологію поведінки.

Основні засади розвитку теорії та практики педології залишаються недостатньо висвітленими. Сучасні наукові студії, пов'язані зі становленням педології та характеристикою її основних положень, здійснені О. Сухомлинською, Н. Дічек, Л. Дуднік, Ю. Литвиною. Історію розвитку біхевіоризму в США на початку ХХ ст. досліджено М. Ярошевським.

Метою даної статті є висвітлення основних ідей біхевіоризму з точки зору їх взаємозв'язку з педологічною наукою.

Педологія – це комплексна наука про розвиток дитини. Вона має своїм предметом вивчення дитини й охоплює змістом анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію дитини. Педологія зародилася наприкінці ХІХ ст. в США. Ідея про створення спеціальної науки про дітей – педології належить американському психологу С. Холлу [1, с. 128]. Подальший розвиток педології безпосередньо пов'язаний з багатьма течіями реформаторської педагогіки та галузями психології, у тому числі й біхевіористичною психологією.

Значний вплив на розвиток педології мав біхевіоризм як течія психологічної науки, «обличчя американської психології у ХХ ст.». Одним із провідних представників біхевіоризму є Дж. Уотсон [1, с. 125, 126]. У 1913 р. він написав програмну статтю «Психологія з точки зору біхевіориста», де вперше використовується термін «біхевіоризм». Вчений зазначає, що це «особливий напрям у психології людини і тварин, наука про поведінку». З точки зору біхевіоризму, справжнім предметом психології є поведінка людини від народження до смерті. Поведінку можна досліджувати так само, як і об'єкти інших природничих наук, використовуючи при цьому загальнонаукові методи [3, с. 34, 35].

Вчений нагадує, що традиційно психологія вважається наукою про свідомість [5, с. 18]. Предмет традиційної психології (аналіз та синтез різних станів свідомості) необ'єктивний та обмежений. Як метод дослідження у традиційній психології найбільше використовується інтроспективний метод – споглядання свого власного «Я». За твердженням Дж. Уотсона, він є серйозною перешкодою для подальшого розвитку психології [4, с. 1– 3].

Наукове обґрунтування біхевіоризм отримав завдяки роботам про умовні рефлекси І. Павлова та В. Бехтерєва [3, с. 35]. Прочитавши в німецькому та французькому перекладах книгу В. Бехтерєва «Об`єктивна психологія», Дж. Уотсон остаточно утвердився в думці, що умовний рефлекс має стати головною одиницею аналізу поведінки. Знайомство з вченням І. Павлова переконало Дж. Уотсона у тому, що саме умовний рефлекс є ключем до формування навичок та побудови складних рухів із простих [7, с. 216]. А тому психологія є об`єктивною галуззю природничої науки [5, с. 17].

Як зазначалося, об`єктом біхевіористичної психології є поведінка людини. Впродовж життя людини вона змінюється: спочатку дитина володіє тільки безумовними рефлексами та інстинктами; пізніше у неї з`являються соціальні навички (читання, письмо); доросла людина виконує низку складних актів, що вимагають від неї відповідних вмій (виконання різних соціальних ролей, професійна та громадська діяльність) [4, с. 4].

Знаходячись під впливом позитивізму, Дж. Уотсон доводив, що реальним є лише те, за чим можна спостерігати [7, с. 216]. Спостереження над поведінкою можуть бути представлені у вигляді схеми «С – Р», де «С» – це стимул, а «Р» – реакція. Порівнюючи психологію поведінки з іншими природничими науками, Дж. Уотсон зазначає, що біхевіоризм досліджує на основі багаторазово перевірених дослідів тільки стимули та реакції на них. На відміну від психології поведінки фізіологія при вивченні того ж явища визначає нервові зв`язки, їх напрями та кількість, тривалість і поширеність нервових імпульсів. Біхевіоризм також не торкається визначення фізичної та хімічної природи нервових імпульсів. Тому кожна реакція містить біхевіористичну, нейрофізіологічну та фізико-хімічну проблеми [3, с. 36].

Характеризуючи специфіку застосування терміну «стимул», вчений наголошує, що в психології межі його дещо розширені у порівнянні з фізіологією. Коли Дж. Уотсон має на увазі чинники суспільної поведінки людини, він вважає більш доцільним вживання поняття «ситуація», яка складається з низки стимулів [4, с. 9].

Так само психологія застосовує і термін «реакція», розширюючи його значення у порівнянні з фізіологією. Біхевіоризм досліджує складні реакції (сукупність простих реакцій), які можна назвати вчинками або пристосуваннями. Окрім того, усі реакції є інстинктами (вродженими) або навичками (набутими). Психологія не дає моральних оцінок гарним чи поганим вчинкам. Усі вони можуть бути предметом психологічних досліджень. «Успішні пристосування, гарні та погані вчинки» – це терміни, що використовуються суспільством. Кожна культура встановлює власні критерії для оцінки поведінки людей, але ці критерії змінюються відповідно до специфіки суспільства. Здатність до реакцій залишається незмінною впродовж багатьох століть. Дж. Уотсон висловлює думку, що дитина єгипетських фараонів, якби вона «перенеслась» через століття чи навіть тисячоліття, могла б закінчити американську школу, стати студентом Гарвардського університету і «її шанси на життєвий успіх нічим би не відрізнялися від шансів її ровесників». Тобто біхевіоризм вирішальними чинниками формування особистості вважає соціальне середовище та діяльність дитини.

Результати наукового аналізу реакцій людини можуть бути використані у кожному суспільстві. Дж. Уотсон наголошує, що до функцій психолога належить визначення відповідності поведінки індивіда вимогам суспільства, а також ефективних способів формування соціально адекватної поведінки [4, с. 10 – 11].

Психологія поведінки має два головні завдання: визначити вірогідні причинні ситуації або стимули, котрі дали початок реакції, та передбачити за даною ситуацією вірогідну реакцію [4, с. 5]. Коли явища поведінки точно сформульовані у термінах стимулів і реакцій, біхевіоризм отримує можливість передбачати ці явища та керувати ними. Наприклад, нам потрібно змусити людину чхати. Ми вирішуємо цю проблему за допомогою розпилення меленого перцю у повітрі. Не так легко вирішується співвідношення С – Р у соціальній поведінці. Приміром, у суспільстві існує у формі закону стимул «заборона» (С). Якою буде реакція (Р) на нього? Потрібні роки, щоб вичерпно визначити Р.

Але, незважаючи на всю складність відношення «стимул – реакція», біхевіорист не допускає думки, що якась із людських реакцій не може бути описана за допомогою даних термінів [3, с. 36].

Іншими словами, завдання біхевіоризму полягає у накопиченні спостережень над поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному випадку – при відповідному стимулі (а краще сказати, ситуації) – біхевіорист міг сказати наперед, яка буде реакція, або, якщо дано реакцію, якою ситуацією вона викликана.

На думку Дж. Уотсона, людське суспільство засноване на впевненості у тому, що дії людини можуть бути передбачені, і, що можуть бути такі ситуації, які приведуть до визначених типів поведінки (типів реакцій, характерних для індивідів, котрі живуть у даному суспільстві). Церква, школа, шлюб – усі соціальні інститути, що історично виникли, не могли б існувати, якби не можна було передбачити, хоча б у загальному вигляді, поведінку людини. Окрім того, суспільство не могло б існувати, якби воно було не в змозі створювати ситуації, що впливають на окремих індивідів і відповідно спрямовують їхні вчинки. Біхевіоризм має намір стати лабораторією суспільства, тобто здійснювати експериментально-наукові достовірні дослідження поведінки окремих людей та суспільних груп [3, с. 37]. А відтак кінцевим стратегічним завданням біхевіоризму є управління поведінкою людини. Це завдання має безпосереднє відношення і до педагогіки та педології. Дж. Уотсон зазначає, що до того часу, поки у нашому розпорядженні не буде достатньо фактів про поведінку дитини, небезпечно розпочинати її виховання [4, с. 7]. Отже, результати біхевіористичних досліджень виступають у якості підґрунтя практичної педагогічної діяльності. Ця теза також поєднує біхевіоризм з педологією, яка наголошує на необхідності комплексного вивчення дитини з метою забезпечення сприятливих умов її розвитку, навчання та виховання.

Дж. Уотсон вважає, що реакціями людини, як інтелектуальними, так і емоційними (а, отже, і її поведінкою), можна управляти. Психічний розвиток людини він зводить до науціння – засвоєння знань, умінь та навичок, не тільки

таких, що формуються спеціально, а й тих, що виникають стихійно. Тому «научіння» – ширше поняття, ніж навчання, оскільки включає в себе, як стихійні, так і цілеспрямовано отримані у процесі навчання знання [7, с. 217].

Вчений переконаний, що кількість безумовних, спадкових реакцій у новонародженої дитини є незначною. Більшість реакцій, на його думку, є надбудованими або умовними. Тобто, біхевіоризм не знаходить підтверджень існування спадкових форм поведінки, а також існування спадкових спеціальних здібностей (музичних, художніх). За умови наявності небагатьох вроджених реакцій, які є приблизно однаковими в усіх дітей, і за умови відповідного середовища можна спрямувати формування особистості дитини визначеним шляхом [3, с. 37]. Отже, поведінка людини (складний комплекс реакцій) залежить від стимулів (середовища).

Характеризуючи процес формування умовних реакцій, Дж. Уотсон звертає увагу на те, що безумовні реакції (БР або 1) викликаються певними (вчений називає їх безумовними) стимулами (БС або А): БС – БР або А – 1. Якщо експериментатор впродовж певного відрізка часу впливає на організм одночасно з «А» ще одним стимулом, яким може бути який завгодно предмет оточуючого середовища (В), то «В» також почне викликати відповідну реакцію – «1». У такий спосіб можна викликати «1» й іншими предметами – «С», «D» і т. д. Отже, відбувається заміщення стимулів, що руйнує гіпотезу про існування вродженого зв'язку між окремими предметами та реакціями на них. Наші найскладніші звички можуть бути представлені як ланцюги простих умовних реакцій [3, с. 38, 39].

Дж. Уотсон наголошує, що біхевіоризм у якості предмета дослідження замінює потік свідомості на потік активності. До цього «поток» вчений відносить вроджені дії дитини (любов, страх, гнів, чхання, харчування, рухи ніг тощо) та умовні реакції, що завжди надбудовуються на основі вроджених (при чому це також можуть бути любов, гнів, страх і т. д.). Утворення умовних реакцій починається в житті дитини досить рано, і «у 2 – 3 роки дитина володіє тисячами реакцій, вихованих у неї оточуючим середовищем» [3, с. 39 – 42]. Із

усіх можливих реакцій відбираються та закріплюються лише ті, що сприяють щонайкращій адаптації до умов життя.

На наш погляд, важливим є вирішення, з точки зору біхевіоризму, питання про те, чи є мислення предметом його дослідження. Біхевіористична теорія мислення доводить, що мислення – це поведінка, рухова активність, як то гра в теніс чи гольф. Окрім того, мислення, на думку Дж. Уотсона, є «мовою з прихованими мускульними зусиллями», тобто певним видом діяльності. «З того моменту, коли індивід потрапляє у такі умови, за яких він повинен думати, пробуджується його активність, що може призвести до ухвалення рішення». З точки зору біхевіоризму, мислення може бути кінетичним, вербальним або вісцеральним (емоційним). Але найчастіше мислення виступає у вигляді «беззвучної мови» [3, с. 43, 44]. Оскільки мислення – це один із різновидів поведінки людини, воно є предметом дослідження біхевіоризму.

Незважаючи на різноманітність реакцій людини, Дж. Уотсон розробив їх класифікацію, в основі якої лежить їх походження та можливість сприйняття. Він вважає, що усі реакції можна віднести до одного з таких великих класів:

- 1) видимі набуті реакції, наприклад, гра в теніс або на скрипці, вміння вести бесіду, спілкуватися з представниками іншої статі тощо;
- 2) приховані набуті реакції, наприклад, мислення;
- 3) видимі спадкові реакції – чхання, моргання та інші;
- 4) скриті спадкові реакції – кровообіг, діяльність залоз внутрішньої секреції тощо [4, с. 13].

Ця класифікація, на думку Дж. Уотсона, є корисною у роботі психологів, оскільки у різній мірі вони торкаються проблеми дослідження даних реакцій.

Дж. Уотсон звертає увагу на характеристику дослідницьких методів, що використовуються у психології, а саме: спостереження, експеримент, метод умовних рефлексів, метод словесного звіту, тестування. На нашу думку, уточнення потребує характеристика методів умовних рефлексів та словесного звіту, оскільки вони є специфічними для біхевіористичних досліджень. Так, за допомогою методу умовних рефлексів досліджується послідовність

формування умовних рефлексів, їх стійкість, значення для людини. Метод словесного звіту спрямовується на вивчення мовних реакцій людини. Дж. Уотсон вважає його дуже важливим, оскільки почасти слова є єдиною реакцією людини, яку можна спостерігати. Окрім того, застосування методу тестів у біхевіористичній психології має деякі особливості: за його допомогою визначаються спеціальні здібності людини, а також здатність індивіда пристосовуватись до вимог суспільства – «випробування інтелігентності». Окремої уваги потребує статистична обробка результатів тестувань та їх аналіз. Незважаючи на специфіку застосування тестування, у процесі біхевіористичних досліджень можуть бути використані загальні психологічні тести, наприклад тест Біне-Симона на визначення рівня інтелектуального розвитку індивіда [4, с. 21 – 41].

Біхевіоризм як галузь «об'єктивної психології» наголошує на необхідності систематичних досліджень особистості, зокрема з метою визначення відповідності поведінки людини тому соціальному оточенню, у якому вона перебуває зараз чи буде знаходитися у майбутньому. Вивчення особистості є важливим з точки зору практичного вирішення соціальних проблем, як то передбачення поведінки людини у різних ситуаціях, попередження конфліктів, подолання комунікативних труднощів [4, с. 351 – 353].

Для психологічних досліджень особистості важливим є визначення даного поняття. Звичайно, що біхевіоризм своєрідно трактує поняття «особистість», насамперед, враховуючи поведінку людини. Так, Дж. Уотсон пропонує «розуміти під терміном «особистість» все те, що має індивід (у дійсності або потенційно), і його можливості (реальні та потенційні), іншими словами його актив і пасив, відносно реакцій» [4, с. 355]. До того, що індивід має, біхевіористи відносять «по-перше, сукупність його організованих навичок, соціалізовані та урегульовані інстинкти, соціалізовані та помірні емоції... і, по-друге, високі коефіцієнти гнучкості (здатності до утворення нових навичок і видозміни старих) та здатності до збереження (готовності навичок

функціонувати після періоду некористування ними)... Актив індивіда – це та частина його спорядження, що слугує його пристосуванню до існуючого середовища та рівноваги у ньому, а також новому його пристосуванню за умов зміни середовища» [4, с. 355]. Дж. Уотсон пояснює, що під можливостями біхевіористи «розуміють ту частину спорядження індивіда, яка не працює у даному середовищі», а також ті чинники, що здатні підготувати адаптацію індивіда до нового соціального середовища. Окрім того, автор називає причини непристосованості індивіда до умов життя у даному суспільстві: «недостатність навичок, відсутність соціальних інстинктів, бурхливість або недостатність і відсутність емоцій» [4, с. 355]. Закономірно, що визначення понять «особистість», «пристосування особистості до середовища» в біхевіористичній психології ґрунтуються на поведінці людини у суспільстві та її набутих або спадкових складових – навичках та інстинктах.

Для систематичного вивчення особистості важливо мати «мікроскопічну картину її життя у минулому та зараз». Але майже завжди дослідник може отримати обмежену кількість фактів з життя людини, тому необхідно збирати «зразки діяльності», що є типовими для багатьох людей залежно від їх статі, віку, освіти, соціального статусу. Це допоможе прогнозувати поведінку індивіда [4, с. 355]. Обсяг вивчення особистості залежить від мети дослідника. Окрім того, Дж. Уотсон характеризує різні методи дослідження особистості: за допомогою зовнішності, жестів, статури, поведінки, особливостей мовлення, почерку. Закономірно, що науковець вважає найдоцільнішим використання методів вивчення поведінки та особливостей мовлення [4, с. 362 – 367].

Дж. Уотсон наголошує, що поведінка людини залежить від особливостей її розвитку у дитинстві. Це положення стало важливим для становлення педології, оскільки біхевіоризм визнає, що основи поведінки людини формуються саме у дитинстві. У ході розвитку людини від народження до старості, але переважно у дитячому та юнацькому віці, відбувається не тільки процес набуття нових навичок і модифікації спадкових реакцій, а й процес «усунення систем реакцій, що працюють тільки до певного віку. Старі ситуації

(подразники) поступаються місцем новим, а зі зміною ситуації старі способи реакцій мають бути відкинуті й утворюватися нові. Жодне немовля за умови його нормального розвитку після декількох місяців ходьби не повертається до своїх навичок повзання... Це правильно як відносно нашої суспільної діяльності, так і відносно наших повсякденних реакцій. Друзі наших зрілих років, як правило, не ті, що були в дитинстві та юнацькому віці» [4, с. 371]. Для характеристики змін у поведінці людини вчений використовує термін «відкидання». «Це процес не активний, а викликаний майже виключно тільки тим фактом, що разом з віком змінюється суспільне та фізичне середовище, і потрібно засвоювати нові навички, якщо індивід хоче пристосуватися до умов, що змінюються» [4, с. 371]. Таке виключення старих навичок, що вже «не працюють», і пов'язані з цим емоційні чинники значно змінюють «тип особистості, у яку розвивається кожний індивід». Якщо на людину впливають нові соціальні та фізичні чинники, до яких вона може пристосуватися, тоді процес розвитку особистості відбувається нормально. У тому випадку, коли дитина має «погану спадковість, хворобливість, зайву безтурботність і лояльність батьків», засвоєння нових навичок відбувається з ускладненнями. У той же час деякі поведінкові навички, засвоєні людиною у дитинстві, можуть залишатися незмінними впродовж життя: релігійність, суспільні погляди, спосіб мислення [4, с. 371]. У такий спосіб Дж. Уотсон визначає чинники формування особистості і її поведінки: спадковість, виховання і середовище. Вчений наголошує, що це тривалий процес: «характер і особистість не утворюються за одну ніч і не ростуть, як гриби». Навички поведінки або реакції, сформовані у дитинстві, впливають на поведінку зрілої людини, оскільки, насамперед, на їх основі утворюються нові «системи навичок» особистості [4, с. 373]. Біхевіоризм визнає той факт, що особистість формується у дитинстві і поведінка людини залежить від спадкових та сформованих у ранньому віці реакцій.

Якщо порівнювати роль біологічних та соціальних чинників розвитку людини, слід наголосити, що біхевіористи віддають перевагу останнім.

Розвиток особистості, на їхню думку, залежить, здебільшого, від соціального оточення, умов життя, тобто від стимулів, що виникають у середовищі. Тому вони відмовляються від ідеї вікової періодизації, оскільки вважають, що не існує єдиних для усіх дітей закономірностей розвитку у даний віковий період. Доводом цього слугують їхні дослідження навчання дітей різного віку, коли при цілеспрямованому навчанні 2 – 3-х річні діти вчилися читати, писати, навіть друкувати на друкарській машинці. Таким чином, біхевіористи роблять висновок, що середовище визначає закономірності розвитку дитини.

Але неможливість вікової періодизації не виключає, з їхньої точки зору, необхідності розробки функціональної періодизації, яка дозволяє встановити етапи навчання, формування певної навички. Так, етапи розвитку гри, навчання читанню, плаванню є функціональною періодизацією [7, с. 217].

Для подальшого розвитку педагогіки та педології важливим є те, що Дж. Уотсон вказує на недоліки виховання, котрі викликають відхилення у поведінці, як дитини, так у майбутньому і дорослої людини: виконання усіх бажань стосовно їжі та іграшок, відсутність контролю за навчанням та працею, неналежна увага до того, що дитина говорить неправду, відсутність відповідальності за свої вчинки. Дитина, вихована у таких умовах, стає неадаптованою до життя у суспільстві [4, с. 374].

Дж. Уотсон зазначає, що «наша особистість є результатом того, з чим ми вступаємо у життя, і того, що ми пережили. Це – «реагуюча маса». Найбільша складова частина цієї маси, якщо ми нормальні, складається з чітких систем навичок та інстинктів, які знаходяться під суспільним контролем, та емоцій, котрі стали помірними і змінилися під дією жорстких ударів, отриманих у школі дійсності» [4, с. 375].

Насамкінець, варто зазначити, що на ідеях біхевіоризму базувалася й рефлексологія, яка є своєрідним «радянським» варіантом біхевіоризму. У 20-ті роки ХХ ст. – період розквіту рефлексології в Україні – перекладаються роботи Дж. Уотсона як провідного представника біхевіоризму. Причому вони не лише перекладаються, а й коментуються провідними рефлексологами України.

Піонером у поширенні біхевіоризму в Україні є часопис «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», що виходив у той час [1, с. 126].

Підводячи підсумки стосовно впливу біхевіоризму на розвиток педології, слід наголосити, що його визнання та поширення у Радянській Україні у 20-ті роки ХХ ст. є закономірним з різних причин: плюралізм наукових течій у психології та педагогіці зазначеного періоду; визнання біхевіоризмом соціальних умов формування особистості у якості вирішальних; наявність ідеї про управління поведінкою людини; можливість розпочати на його основі (разом з тим і на основі рефлексології та педології) формування «нової людини», що було дуже актуальним на той час. Важливим, на нашу думку, є поєднання у біхевіоризмі біологічних та соціальних аспектів поведінки індивіда (вроджених та набутих), хоча і зі значною перевагою останніх, оскільки біхевіоризм розглядає вплив різних чинників на формування поведінки людини як члена суспільства. Це пов'язує біхевіоризм з педологією. Окрім того, біхевіоризм, як і педологія, вважає за необхідне систематичне вивчення особистості. Щоправда, біхевіористи не обмежують свої дослідження тільки дитячим віком індивіда. Стосовно дітей біхевіоризм, як і педологія, вважає за доцільне вивчити закономірності їх розвитку (формування поведінки, засвоєння різних видів діяльності) і на основі отриманих знань почати «нове виховання», що має наукове підґрунтя та застосовує досконалі методи.

Зазначимо, що біхевіоризм мав значний вплив на подальший розвиток педагогіки та психології, зокрема на методи навчання (програмоване навчання), психологію реклами. Але деякі аспекти біхевіористичної теорії (ототожнення управління поведінкою особистості з маніпулюванням нею) викликали критику представників інших психологічних шкіл, що набули поширення у другій половині ХХ ст., зокрема діяльнісного підходу, гуманістичної та когнітивної психології.

Список використаної літератури

1. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933 / [за ред. О.В. Сухомлинської]. – К.: “Заповіт”, 1996. – 302 с.
2. Роменець В. А. Історія психології (XIX – початок XX ст.): [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів]. – К.: «Либідь», 2007. – 828 с.
3. Уотсон Д. Бихевиоризм / Д. Уотсон // Хрестоматія по історії психології. Період відкритого кризиса (початок 10-х років – середина 30-х років XX в.) / [под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан]. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – С. 34 – 44.
4. Уотсон Д. Психология как наука о поведении / Д. Уотсон. – М.-Л.: Государственное Издательство, 1926. – 384 с.
5. Уотсон Д. Психология с точки зрения бихевиориста / Д. Уотсон // Хрестоматія по історії психології. Період відкритого кризиса (початок 10-х років – середина 30-х років XX в.) / [под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан]. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – С. 17 – 34.
6. Фрадкин Ф. А. Педология: мифы и действительность / Ф. А. Фрадкин. – М.: Издательство «Знание», 1991. – 79 с.
7. Ярошевский М. Г. История психологии. От античности до середины XX века: [учебное пособие для высших учебных заведений] / М. Г. Ярошевский. – М.: Издательский центр «Академия», 1997. – 416 с.
8. O'Donnell J. M. The Origins of Behaviorism: American psychology / J. M. O'Donnell. – New York: University Press, 1985. – 110 p.
9. Samelson F. Struggle for scientific authority: The reception of Watson's behaviorism / F. Samelson // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – 1981. – № 17. – P. 399 – 425.